

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.231.145

ГРОМОВЕНКО К.В.

ПРАВО НА ВИЩУ ОСВІТУ В ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

У статті розглянуто еволюцію застосування Європейською комісією з прав людини та Європейським судом з прав людини ст. 2 Протоколу № 1 до Конвенції про права та основоположні свободи 1950 р. Розглянуто вимір права на вищу освіту, механізмів його захисту та реалізації у низці ключових рішень указаних органів Ради Європи у справах Relating to Certain Aspects of the Laws on the Use of Languages in Education in Belgium v. Belgium 1968 р., X. v. Austria 1973 р., X. v. the United Kingdom 1975 р., Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark 1976 р., Foreign Students v. the United Kingdom 1977 р., X. v. the United Kingdom 1980 р., Halina Glazewska v. Sweden 1985 р., Leyla Şahin v. Turkey 2005 р. Vikulov and others v. Latvia 2012 р. та Tarantino and others v. Italy 2013 р. Доведено значущість практики Європейського суду з прав людини у формуванні сучасних міжнародних механізмів реалізації права на вищу освіту.

Ключові слова: державні університети, Європейський суд з прав людини, іспити, обмежений доступ, право на освіту, право на вищу освіту.

В статье рассмотрена эволюция применения Европейской комиссией по правам человека и Европейским судом по правам человека ст. 2 Протокола № 1 к Конвенции о правах и основных свободах 1950 года. Рассмотрены отображение права на высшее образование, механизмов его защиты и реализации в ряде ключевых решений указанных органов Совета Европы по делам Relating to Certain Aspects of the Laws on the Use of Languages in Education in Belgium v. Belgium 1968 г., X. v. Austria 1973 г., X. v. the United Kingdom 1975 г., Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark 1976 г., Foreign Students v. the United Kingdom 1977 г., X. v. the United Kingdom 1980 г., Halina Glazewska v. Sweden 1985 г., Leyla Şahin v. Turkey 2005 г., Vikulov and others v. Latvia 2012 г. и Tarantino and others v. Italy 2013 г. Доказано значимость практики Европейского суда по правам человека в формировании современных международных механизмов реализации права на высшее образование.

Ключевые слова: государственные университеты, Европейский суд по правам человека, ограниченный доступ, право на образование, право на высшее образование, экзамены.

Article reflects the evolution of the implementing by European Commission of Human Rights and European Court of Human Rights the article 2 of First Protocol to the European Convention on Human Rights, 1950. Author analyzed the framework of the right to higher education, mechanisms of its realization and defense in the network of key decisions of pointed Council of Europe's bodies, in cases Relating to Certain Aspects of the Laws on the Use of Languages in Education in Belgium v. Belgium, 1968, X. v. Austria, 1973, X. v. the United Kingdom, 1975, Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark, 1976, Foreign Students v. the United Kingdom, 1977, X. v. the United Kingdom, 1980, Halina Glazewska v. Sweden, 1985, Leyla Şahin v. Turkey, 2005, Vikulov and others v. Latvia, 2012 also as Tarantino and others v. Italy, 2013. There is proved the importance of the practice of the European Court of Human Rights for establishment the modern international mechanisms of the realization the right on higher education.

Key words: European Court of Human Rights, examination, limited quotas, right to education, right to higher education, state universities.

Вступ. Аналіз міжнародних стандартів права на вищу освіту нині вбачається вкрай важливим питанням вітчизняної правової доктрини. Такий аналіз не може бути повним без вивчення процесів розвитку відповідної практики Європейської комісії з прав людини (ЄКЗПЛ) та Європейського суду прав людини (ЄСПЛ) останнього півстоліття, насамперед – щодо застосування ст. 2 Протоколу № 1 Конвенції про права та основоположні свободи 1950 р. (ЄКПЛ), за якою нікому не може бути відмовлено у праві на освіту, а держава під час виконання будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати таку освіту і навчання відповідно до їхніх релігійних і світоглядних переконань [1, р. 561].

Можна впевнено констатувати, що аспектам стандартів Ради Європи у вимірі прав людини приділено значну увагу у фундаментальних працях сучасних дослідників, таких як Т.В. Анцупова, Б.В. Бабін, М.О. Баймуратов, М.В. Буроменський, О.О. Гріненко та ін., водночас питанню права на освіту було приділено увагу лише в окремих наукових публікаціях, а специфіка відображення права на вищу освіту в практиці ЄКПЛ та ЄСПЛ згадувалися, насамперед, у практичних оглядах відповідних рішень з боку адвокатів та правозахисників.

Постановка завдання. Отже, станом на сьогодні величезну актуальність має питання визначення змісту права на вищу освіту у практиці ЄСПЛ, що є метою цього дослідження. До його завдань варто віднести аналіз ключових актів ЄКПЛ ХХ ст., в яких визначався зміст гарантованого стандартами Ради Європи права на освіту, висвітлення питань освіти у практиці ЄСПЛ за заявами проти України та дослідження змісту нещодавніх ключових рішень ЄСПЛ з питання вищої освіти.

Результати дослідження. У сучасних роботах констатується, що тлумачення ЄСПЛ формулювання ст. 2 Протоколу 1 ЄКПЛ містить три взаємопов'язані елементи. До них пропонується віднести, насамперед, тлумачення речення ст. 2 про те, що держава не може нікому відмовити в праві на освіту, за яким «держава, що надала індивідам певні можливості для одержання освіти, не може перешкоджати їм користуватися цими можливостями». До другого елемента пропонується віднести друге речення ст. 2 Протоколу № 1, за яким за державою визнається повноваження самій визначати обсяг і характер власної участі у забезпеченні права на освіту [15, с. 31].

М.М. Мацькевич слушно зауважує, що у справах, які релевантні із забезпеченням права на освіту ЄСПЛ «завжди враховував і враховує вказані три складові елементи... як окремо, так і в їх взаємному зв'язку», але при цьому ЄСПЛ «має на увазі те, що на відміну від багатьох інших статей Конвенції <...> ст. 2 Протоколу № 1 застосовує негативне формулювання, відповідно до якого держава не може заборонити (але водночас й не зобов'язана гарантувати) реалізацію права на освіту». Зазначений автор визнає, що відповідне розуміння змісту права на освіту з боку ЄСПЛ «ставить державу у вигідне становище і захищає від абсолютної більшості обвинувачень у порушеннях права на освіту», оскільки «держава у сфері освіти зобов'язана робити лише те, що вона сама визначить для себе за потрібне», тому фактично важіль переконливого доведення факту відмови особі у праві на освіту або свідомого та активного ускладнення його реалізації покладається на заявника [15, с. 32, 33].

Варто вказати на одне з перших рішень ЄСПЛ за ст. 2 Протоколу № 1, це так звана Бельгійська мовна справа 1968 р. (повна назва – справа проти Бельгії «Про деякі аспекти законів про використання мов у процесі навчання в Бельгії»). У цьому провадженні франкомовні бельгійці, які мешкали у фламандській частині країни, оскаржили відмову виконавчої влади забезпечувати освітній процес. У цій справі ЄСПЛ розтлумачив норми ст. 2 Протоколу № 1 не як зобов'язання держави організувати чи фінансувати систему освіти, яку від держави вимагає частина суспільства, а як обов'язок гарантувати особам, що перебувають у відповідній юрисдикції, право користуватися наявними у країні засобами отримання освіти. Водночас право на доступ до навчальних закладів, що існують нині, було визначено ЄСПЛ лише як складник права на освіту, гарантованого ЄКПЛ. Адже також особа має отримати спроможність ефективно користуватися відповідними механізмами освіти та отримувати згідно з чинними національними нормами офіційне визнання здобутої освіти. Водночас у Бельгійській мовній справі ЄСПЛ визнав порушення ст. 2 Протоколу № 1, але виключно у сукупності зі ст. 14 Конвенції, оскільки доступ наявних у країні закладів освіти не був забезпечений кожному без будь-якої дискримінації за ознакою мови [6; 15, с. 34].

Важливим вбачається рішення ЄКЗПЛ від 16 липня 1973 р. у справі X. v. Austria за заявою № 5492/72 від громадянина Ірану, який після успішного отримання вищої освіти в Тегерані навчався на медичному факультеті Віденського університету з 1963 р. до 1968 р. У липні 1968 р. заявник почав складати серію іспитів Rigorosum для отримання доступу до професії лікаря згід-

но з чинним на той момент австрійським декретом 1935 р. BGBl № 329/1935, яку мав завершити протягом двох років, до липня 1970 р., чого не зміг зробити через хвороби та фінансові складнощі.

Прохання заявника на подовження терміну складання іспитів було відхилено професорською (вченою) радою медичного факультету, про що він отримав повідомлення від деканату в листопаді 1970 р. У повідомленні також зазначалося, що згідно з нормами закону BGBl № 329/1935 згідно з рішенням вченої ради заявник не може більше навчатися на медичному факультеті, отримувати медичний ступінь в іншому університеті або працювати лікарем у Австрії. Скарга заявника до Академічного сенату Віденського університету була відхилена у березні 1971 р., у рішенні сенату констатовалося, що заявник навчався сім років, тобто достатній час для отримання знань та навичок та що він станом на липень 1970 р. не зміг скласти декілька іспитів та не з'явився ще на декілька іспитів [11].

При цьому заявлені у скарзі хвороби та фінансові складнощі охоплювали період складання іспитів у 1968–1970 роках, а не період навчання 1963–1968 років. Оскарження заявником застосованої Віденським університетом у його справі ст. III (4) декрету 1935 р. до Конституційного суду Австрії призвело до визнання цим судом конституційності вказаної норми декрету та можливість (хоча й не обов'язковість) її застосування університетом у цій справі. У заяві № 5492/72 порушення ст. 2 Протоколу № 1 Конвенції та її ст. 14 щодо дискримінації заявника вбачалося, насамперед, через заборону заявникові можливості повторного отримання вищої медичної освіти. Своєю чергою Європейська комісія, ґрунтуючись на вищенаведених матеріалах справи, не визнала застосованих норм австрійського законодавства та рішення органів Віденського університету як такі, що обмежують конвенційне право на освіту [11]. Сучасні автори тлумачать рішення за заявою № 5492/72 як таке, що дає змогу державі встановлювати максимальний строк університетської освіти [15, с. 35].

У рішенні ЄКЗПЛ від 13 березня 1975 р. *X. v. the United Kingdom* за скаргою особи № 5962/72, яка відбувала покарання в тюрмі Великобританії, вказувалося, що ст. 2 Протоколу № 1 охоплює, насамперед, базову, а не вищу чи технічну освіту та констатовалося, що відсутність можливості забезпечити в тюрмі технічну освіту не є порушенням ЄКПЛ [12; 15, с. 35]. Важливим також вбачається рішення ЄКЗПЛ від 19 травня 1977 р. у справі *Foreign Students v. the United Kingdom*, у якій констатовалося, що держава не має спеціальних зобов'язань для забезпечення іноземним громадянам права на вищу або спеціальну освіту. ЄКЗПЛ відзначалося, що обмеження державою доступу до вищої освіти в цілому особам, які мають гарантовані можливості отримати базову освіту, не розглядається як порушення ст. 2 Протоколу [2].

Водночас у справі *X. v. the United Kingdom* за заявою № 8844/80 відрахованого за підсумками першого курсу за неуспішність без права поновлення студента університету Великобританії ЄКЗПЛ у 1980 р. не визнала ані порушення права на освіту заявника, ані факту його дискримінації в отриманні освіти через індійське походження. При цьому ЄКЗПЛ звернула особливу увагу на те, що студент навчався за технічним напрямом знань, що він мав протягом року погане відвідування занять та що університет, відмовляючи у продовженні навчання за фахом бакалавра технології, пропонував відрахованій особі поновлення на інші напрями освіти. ЄКЗПЛ звернула увагу на відсутність поданих заявником доказів щодо його можливої дискримінації за етнічним походженням [13].

Водночас у рішенні 1976 р. *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark* ЄСПЛ відзначав роль освіти в демократичному суспільстві, підкреслюючи серед іншого важливість забезпечення плюралізму освіти для демократії, при цьому Суд визнавав провідну роль у цих процесах державного навчання [4; 15, с. 34]. Також важливим вбачається рішення ЄКЗПЛ від 10 жовтня 1985 р. у справі *Halina Glazewska v. Sweden* за заявою № 11655/85, у якому суд відхилив скаргу на порушення Швецією норм ст. 2 Протоколу № 1 та ст. 14 ЄКПЛ. Заявниця була шведською громадянкою польського походження та отримала в Польщі диплом лікаря за фахом офтальмологія, після чого з 1975 р. практикувала за фахом у Швеції. У лютому 1978 р. Рада щодо іноземного медичного персоналу Національної ради здоров'я та добробуту Швеції надала заявниці припис щодо потреби її визнання лікарем у Швеції, проходження періоду практики, складання іспитів та курсу шведського медичного законодавства.

У жовтні 1980 р. зазначена Рада дійшла висновку, що заявниця має такі істотні відмінності у власних медичних знаннях, що вона мусить пройти тривале та комплексне додаткове навчання для роботи за фахом лікаря у Швеції, а оскільки «такі освітні ресурси є недоступними» Рада визнала неможливим будь-яке працевлаштування заявниці у сфері медицини в Швеції. Оскарження

заявником рішення Ради до уряду Швеції було відхилено у лютому 1981 р., у серпні 1983 р. Національна рада здоров'я та добробуту Швеції відхилила запит заявниці щодо додаткового навчання за медичним фахом у Швеції, і скарги на це рішення було відхилено як Апеляційним адміністративним судом Стокгольма, так і Вищим адміністративним судом Швеції у 1985 р. [3].

У рішенні ЄКЗПЛ відзначила, що ЄКПЛ не зобов'язує держави Ради Європи визнавати у власній юрисдикції чинність професійного статусу індивіда, отриманого в іншій (іноземній) юрисдикції, із підтвердженням попередньої позиції, що висловлена у рішенні від 9 жовтня 1978 р. за заявою *X v. Belgium* № 7864/77 (де заявник румунського походження оскаржував обов'язок скласти іспит у Бельгії на підтвердження власного румунського диплома лікаря). У рішенні за заявою № 8844/80 також відзначалося, що ст. 2 не зобов'язує держави забезпечувати вищу освіту, яка наразі недоступна в країні; при цьому допустимими є певні обмеження в отриманні вищої освіти і держава може обмежувати доступ до вищої освіти особам, які вже мали доступ до неї у вимірі наявного академічного рівня [4]. Отже, розвиток стандартів ЄСПЛ з освіти у 70–90-х роках ХХ ст. призвів до виникнення такого інституту в праві ЄСПЛ, що набуває ключової важливості у системі міжнародних стандартів реалізації права на вищу освіту.

Дослідження міжнародних стандартів права на вищу освіту не може бути повним без аналізу розвитку в ХХІ ст. відповідної практики ЄСПЛ, насамперед щодо застосування ст. 2 Протоколу № 1 до ЄКПЛ. Зокрема, варто вказати на низку рішень ЄСПЛ, у яких неотримання особою раніше розпочатої освіти за певний період через ув'язнення та інше законне перебування людини в місцях несвободи не може само по собі розглядатися як порушення права, гарантованого ст. 2 Протоколу № 1. Це, насамперед, рішення ЄСПЛ від 13 січня 2000 р. у справі *Georgiou v. Greece* за скаргою № 45138/98 та від 4 вересня 2001 р. у справі *Durmaz and Others v. Turkey* № 46506/99 [9].

Цікавими вбачаються рішення ЄСПЛ у справах за індивідуальними заявами проти України, в яких розглядалися питання порушення права на освіту; таких заяв небагато та у жодній питанні освіти не були основним предметом скарги та не стали підставою винесення рішення проти України. Це, насамперед, три справи, порушені шахтарями з питань несплати або невчасної сплати ним коштів:

– заява № 36639/03 (*Viktor Vladimirovich Dudar v. Ukraine*), під час розгляду якої ЄСПЛ повністю відхилив вимоги колишнього працівника шахти ім. Лутугина підприємства «Торезантрацит») [8];

– заява № 21869/03 (*Vladimir Petrovich Belozub v. Ukraine*), у провадженні за якою ЄСПЛ відхилив вимоги колишнього працівника компанії «Вуглевидобування» [10];

– заява № 29570/02 (*Zyts v. Ukraine*), за якою ЄСПЛ у 2005 р. визнав порушення права колишнього працівника шахти «Нововолинська» на мирне володіння майном та на справедливий суд [14].

Заявники у цих справах скаржилися на порушення ст. 2 Протоколу № 1 до ЄКПЛ, оскільки вони через несплату їм коштів роботодавців за рішеннями судів нібито не змогли надавати кошти на освіту дітей. ЄСПЛ визнав ці частини заяв повністю необґрунтованими без додаткових пояснень; вочевидь, у цих справах таке цікаве тлумачення зобов'язань держави у сфері освіти було запропоновано представником заявників у ЄСПЛ. Справ проти України, у яких основним порушенням заявник вбачав саме обмеження права на освіту, на сьогодні в базі рішень ЄСПЛ нами не виявлено.

Варто звернути особливу увагу на рішення Великої палати ЄСПЛ від 10 листопада 2005 р. у справі *Leyla Şahin v. Turkey* за заявою № 44774/98, у якій оскаржувалася заборона студенткам на носіння хіджабу (традиційної ісламської жіночої хустки) у Стамбульському університеті [5]. Аналізуючи можливість порушення у справі *Leyla Şahin v. Turkey* ст. 2 Протоколу № 1, ЄСПЛ нагадав, що хоча норма цієї статті головним чином гарантує доступ до початкової та середньої освіти, «складно було б уявити, що вона не поширювалася б на вищі навчальні заклади». При цьому ЄСПЛ констатував, що «у демократичному суспільстві право на освіту, необхідну для просування прав людини, грає настільки основоположну роль, що вузьке тлумачення першої фрази ст. 2 не відповідало б цілям і завданням цього положення». Таким чином, ЄСПЛ зазначив у цьому рішенні, що фраза ст. 2 Протоколу № 1 про те, що нікому не може бути заборонено в доступі до освіти, поширюється на будь-які вищі навчальні заклади під юрисдикцією ЄСПЛ, «позаяк право доступу до подібних установ було невід'ємною частиною права, закріпленого цим положенням» [5]. Така позиція ЄСПЛ раніше висловлювалася у його рішенні від 7 лютого 2006 р. у справі *Mürsel Eren v. Turkey* за заявою № 60856/00 [7].

Варто згадати й декілька рішень ЄКЗПЛ, за якими, якщо висилка особи з країни заважає їй отримувати освіту, то вона сама по собі не може розглядатися як запобігання реалізації права, гарантованого у ст. 2 Протоколу № 1 ЄКПЛ. Це рішення ЄКЗПЛ у справі *Sorabjee v. the United Kingdom* від 23 жовтня 1995 р. за скаргою № 23938/94, рішення ЄКЗПЛ у справі *Jaramillo v. the United Kingdom* від 23 жовтня 1995 р. за скаргою № 24865/94, рішення ЄКЗПЛ у справі *Dabhi v. the United Kingdom* від 17 січня 1997 р. за скаргою № 28627/95 [9]. Ці рішення були розвинуті у рішенні ЄСПЛ від 25 вересня 2012 р. у справі *Vikulov and others v. Latvia* за заявою 16870/03, де оскаржувалася депортація колишніх військовослужбовців РФ, що мали тимчасові дозволи на проживання в Латвії.

У цьому рішенні ЄСПЛ нагадав як попередню власну практику, за якою існує обов'язок держав забезпечувати, щоб особи, які перебувають під їхньою юрисдикцією, могли здобувати освіту способом, що існує на момент подій. При цьому ЄСПЛ нагадав, що право в'їжджати і проживати в країні, якщо особа не є її громадянином, саме по собі не гарантується ані ст. 8 ЄКПЛ, на яку посилалася у заяві № 16870/03, ані у ст. 2 Протоколу № 1 до Конвенції, яка закріплює тільки право на освіту. Отже, ЄСПЛ констатував, що право на освіту іноземця у принципі не залежить від права проживання в країні, оскільки перше не захищається більш вагомими причинами і не охоплює друге. Так само ЄСПЛ вказав, що відмова іноземцю в дозволі проживати в країні може розглядатися не як посягання на право на освіту, але лише як міра контролю імміграції, яка не відноситься до статті 2 Протоколу № 1 до Конвенції. ЄСПЛ не визнав порушення норм ЄКПЛ за умов, коли заявники могли розумно очікувати, що їх неминуча висилка з країни не дозволить одному з них продовжити свою освіту в Латвії [9].

Дуже важливим у форматі аналізу поточної практики ЄСПЛ вбачається й рішення від 2 квітня 2013 р. у справі *Tarantino and others v. Italy* за заявами № 25851/09, 29284/09 та 64090/09. У цьому рішенні ЄСПЛ дослідив критерій потреби суспільства у певній професії та визнав його тлумачення справді обмежувальним «суто національною перспективою, що стосується державного сектору, ігноруючи тим самим будь-які доречні потреби, які випливають з більш широкого приватного контексту чи контексту Європейського Союзу». Таке обмеження, додав ЄСПЛ, може вважатися недалекоглядним тією мірою, в якій не враховує достатньою мірою майбутні внутрішні потреби. Однак, на думку ЄСПЛ, такий захід є тим не менш збалансованим тією мірою, в якій уряди вправі вживати заходів з метою уникнення надмірних публічних витрат.

Досліджуючи у цій справі специфіку заявника К. Маркуззо, ЄСПЛ відзначив, що «важко назвати необґрунтованим рішення про відрахування з курсу навчання студента, який не спромігся скласти іспити за вісім подальших років, особливо з огляду на той факт, що обмежений доступ (*numerus clausus*) застосовується до відповідного університетського курсу». Виходячи з вищенаведених аргументів, ЄСПЛ не виявив у справі *Tarantino and others v. Italy* порушення статті 2 Протоколу № 1 до ЄКПЛ [7].

Висновки. Отже, дослідивши питання правових стандартів Ради Європи у сфері вищої освіти варто констатувати, що практика ЄКЗПЛ та ЄСПЛ у сфері визначення механізмів захисту та сприяння реалізації права на вищу освіту у вимірі ст. 2 Протоколу № 1 до ЄКПЛ за останні п'ятдесят років суттєво зросла. Така практика, безумовно, включає право на вищу освіту до гарантованого зазначеною нормою Протоколу права на освіту, хоча й визнає переважну потребу захисту відповідними конвенційними механізмами права на початкову та середню освіту. При цьому така практика в цілому відкидає позитивні зобов'язання держави вживати визначених кроків для розвитку системи вищої освіти для потреб заявника, передбачає можливість обмеження доступу до вищої освіти за дотримання критеріїв недискримінації, виключає зі сфери захисту конвенційними стандартами питання університетських тестів, іспитів та випробувань, визнає важливість світського характеру вищої освіти, наявність додаткових зобов'язань у держави в сфері діяльності державних університетів, відсутність гарантій з підстав реалізації права на вищу освіту для осіб, які законно перебувають у місцях несвободи чи для іноземців, які законно депортуються з країни. У дослідженні констатовано відсутність окремої практики захисту права на освіту, зокрема вищу, у рішеннях ЄСПЛ за індивідуальними заявами проти України; її виникнення може слугувати підґрунтям для нових наукових досліджень.

Список використаних джерел:

1. Beiter K.D. The Protection of the Right to Education by International Law: Including a Systematic Analysis of Article 13 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights / Klaus Beiter. – Hague, 2006 – 719 p.
2. Foreign Students v. the United Kingdom (application 7671/76 and 14 others) : decision of European Commission of Human Rights, 19 May 1977 ; Mode access : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-567123>.
3. Halina Glazewska v. Sweden (application no. 11655/85) : decision of European Commission of Human Rights, 10 October 1985 ; Mode access: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-76793>.
4. Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark (applications nos. 5095/71; 5920/72; 5926/72) : judgment of European Court of Human Rights, 7 December 1976 ; Mode access: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57509>.
5. Leyla Şahin v. Turkey (application no. 44774/98) : judgment of European Court of Human Rights, 10 November 2005 ; Mode access : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70956>.
6. Relating to Certain Aspects of the Laws on the Use of Languages in Education in Belgium v. Belgium (applications nos 1474/62; 1677/62; 1691/62; 1769/63; 1994/63; 2126/64) : judgment of European Court of Human Rights, 23 July 1968 ; Mode access : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57525>.
7. Tarantino and others v. Italy (applications nos. 25851/09, 29284/09 and 64090/09) : judgment of European Court of Human Rights (Second Section), 2 April 2013 ; Mode access : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-118477>.
8. Viktor Vladimirovich Dudar v. Ukraine (application no. 36639/03) : decision of European Court of Human Rights (Fifth Section), 6 June 2006 ; Mode access : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-75966>.
9. Vikulov and others v. Latvia (application no. 16870/03) : judgment of European Court of Human Rights, 25 September 2012 ; Mode access : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-113432>.
10. Vladimir Petrovich Belozub v. Ukraine (application no. 21869/03) : decision of European Court of Human Rights (Fifth Section), 9 May 2006 ; Mode access : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-75626>.
11. X. v. Austria (application no. 5492/72) : decision of European Court of Human Rights, 16 July 1973 ; Mode access : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-3166>.
12. X. v. the United Kingdom (application no. 5962/72) : decision of European Commission of Human Rights, 13 March 1975 ; Mode access : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-765424>.
13. X. v. the United Kingdom (application no. 8844/80) : decision of European Court of Human Rights, 9 December 1980 ; Mode access : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-765424>.
14. Zyts v. Ukraine (application no. 29570/02) : judgment of European Court of Human Rights (Second Section), 4 October 2005 ; Mode access : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70358>.
15. Мацькевич М.М. Право на освіту як конституційне культурне право: практика Європейського суду з прав людини / М.М. Мацькевич // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. – № 2. – С. 30–36.